

ПАМ'ЯТКА КОЗАКА

Мета видання — допомогти вивчаючим історію запорозького козацтва ознайомитись з основними подіями і визначеннями історії Козацтва, Запорозької Січі.

Розповсюдження та тиражування без офіційного дозволу видавництва заборонено.

Рекомендовано лабораторією історії запорозького козацтва при Запорізькому державному університеті.

Автор-упорядник А.Л. Сокульський.
Рецензент: доктор історичних наук,
професор Ф.Г. Турченко.
Редактор Ю.М. Ревенко.

Пам'ятка козака /Автор-упорядник А.Л. Сокульський. — Запоріжжя. АТ «Мотор-Січ», 1995.—с.85 Укр.мова.

Без оголошення.

УКАЗ ПРЕЗИДЕНТА УКРАЇНИ

Про відродження історико-культурних та господарських традицій Українського козацтва

Враховуючи історичну роль козацтва у становленні української державності, а також з метою відродження традицій та звичаїв Українського козацтва **ПОСТАНОВЛЯЮ:**

1. Схвалити громадські ініціативи щодо державної підтримки дальшого розвитку і діяльності організацій Українського козацтва, які об'єднують громадян України, що відносять себе до козаків, спрямовані на:

відродження історичних, патріотичних, господарських та культурних традицій Українського козацтва;

відновлення в установленому порядку історичних назв населених пунктів, місцевостей, об'єктів соціально-культурного та іншого призначення, пов'язаних з історією Українського козацтва;

використання в установленому порядку атрибутики та символіки Українського козацтва;

створення відповідно до законодавства України козацьких селянських (фермерських) господарств і колективних сільськогосподарських підприємств, сільськогосподарських кооперативів, садівницьких

товариств, промислів тощо;

піклування про пам'ятники історії та культури Українського козацтва, здійснення у відповідних пам'ятних місцях природоохоронних заходів та сприяння науково-пошуковій роботі;

взаємодію з державними органами щодо патріотичного виховання молоді, організації фізкультурно-спортивної та культурно-просвітницької роботи.

2. Міністерствам та іншим центральним органам державної виконавчої влади України, уряду автономної Республіки Крим, головам обласних, Київської та Севастопольської міських Рад сприяти розвитку Українського козацтва, в тому числі здійсненню його статутної діяльності.

3. Рекомендувати органам, уповноваженим управляти майном, що перебуває у державній власності, вирішувати питання щодо виділення приміщень організаціям Українського козацтва.

4. Міністерству культури України, Міністерству України у справах молоді і спорту здійснювати заходи щодо проведення фестивалів козацької творчості, спортивних змагань, створення козацьких художніх самодіяльних колективів та фізкультурно-спортивних секцій.

5. Міністерству оборони України, штабу Цивільної оборони України, Національній гвардії

України та Державному комітету у справах охорони Державного кордону України розглянути у тримісячний строк питання щодо укомплектування окремих військових формувань призовниками з організацій Українського козацтва.

6. Кабінету міністрів України розробити у місячний строк заходи щодо наукового опрацювання матеріалів з історії Українського козацтва, поетапного відродження його історичних, патріотичних, господарських та культурних традицій.

7. Цей Указ набирає чинності з дня його опублікування.

Президент України Л. Кучма.
м. Київ, 4 січня 1995 року.

КОЗАК

Слово «Козак» тюркського походження, воно було відоме в Подніпров'ї задовго до XV ст. У тюркських мовах має кілька значень. Половці називали так людей, які несли сторожову службу. В широкому значенні слово «Козак» означало вільну, незалежну, озброєну людину.

Основна маса запорозьких козаків формувалася з українських селян, ремісників, міщан які з різних причин втікали з рідних місць і йшли на Запорожжя.

Перші згадки наймення «Козак» зустрічаються в словнику половецької мови з середини XIII ст., хроніці кримського міста Судак (1308), у візантійських джерелах, інструкціях італійських міст своїм колоніям на Чорному морі. Тодішні джерела називають козаками озброєних людей, які займалися охоронною службою в прикордонних місцевостях, давали охорону купецьким караванам на степових шляхах або й самі займалися степовими промислами.

Література: ЕУ, т. 3; Народна пам'ять про козацтво. «Інтербук», Запоріжжя, 1991.

УКРАЇНСЬКЕ КОЗАЦТВО

Вільний, військово-промисловий стан в східно-європейських степах. Козацтвом стало називатись значно пізніше свого зародження.

Козаками називали озброєних людей, які займалися охороною, прикордонною службою, надавали охорону купецьким караванам, займалися степовими промислами. Вже наприкінці XV ст. назва «козацтво» поширюється на військово-промислове населення Центральної й Східної України, яке ходило на різні промисли — «уходи» й займався полюванням, рибальством, бджільництвом, добуванням солі, селітри, тощо.

Українське козацтво формувалося і внаслідок поповнення Січі втікачами від феодального гніту.

Враховуючи умови геополітичного становища України, козацтво виконувало свою основну функцію — вело боротьбу проти тюрксько-татарської агресії і польської експансії. «Козацтво» для України назва збірна, козаки були: низові, городові, реєстрові, надвірні, виборні і підпомічники.

Козацтво городове в XVI ст.: було у Каневі, Черкасах, Вінниці, Хмельнику, Браулові, Барі тощо. Ватажки городового козацтва: Остап Дашкевич, Семен Полозович, Предслав Лянцкоронський, Бернард Претвич, Самійло Зборовський

(шляхтич), Дмитро Вишневецький (Байда), Богдан Ружинський.

Запорозькі (Низові) козаки зароджуються одночасно з городовими. Сила і досвід Низового козацтва росла з розгортанням масштабів боротьби проти тюрко-турецької агресії й польської експансії. З часом в Низового козацтва зростала національна ідея і відповідальність за долю українських земель і народу. Апогеєм військового розвитку козацтво набуває в I чверті XVII ст. при гетьманові Петрові Сагайдачному (Москва — 1618, Хотин — 1621). П. Сагайдачний міцно пов'язав політику козацтва з національно-релігійною боротьбою українського народу проти панування Польщі, відроджуючи традиції Руси-України.

Наступ Польщі на Україну в 30-х р.р. XVII ст. призвів в 1648 р. до повстання Б. Хмельницького і тривалої національно-визвольної війни України проти Польщі в 1648—1658 р.р.

Тяжка, але переможна боротьба привела до утворення Української козацько-гетьманської держави XVII—XVIII ст. — «Війська Запорозького» (згодом гетьманщини), у якому козацтво було привілейованим станом, козацька старшина — провідною верствою, а козацький устрій став основою всієї держави. Одночасно існувала (до 1775 р.) автономна козацька республіка Війська Запорозького Низового (Запорозька Січ).

Після остаточної ліквідації Гетьманщини (1780), лише на територіях Чернігівської і Полтавської губерній козацтво, як стан вільних селян існував до 1917 року. Намагання відновити на Лівобережжі мали короткотривале значення. У 1831 році були сформовані козацьки полки для придушення польського повстання, а після виконання ними завдання були розформовані. Козацьке формування, яке виникло на основі частин ліквідованої Нової Січі (1775), Задунайська Січ — проіснувало до 1828 р.

Козацтво на території Банату в Австрії (з 1785 до 1812), Бузьке козацьке Військо з 1784 р. одержало землі між Дністром і Бугом, а в 1792 р. переведене на Кубань як Чорноморське Козацтво, яке 1861 р. після об'єднання з Лінійним Військом стало йменуватись Кубанське Козаче Військо.

Азовське Військо було створено з частин Задунайського козацтва, яке 1828 р. прийняло російський бік і поселилось над Азовським морем, а в 1865 р. частково переведене на Кубань.

Кубанське Козацьке Військо було єдиною формацією Українського козацтва, яке існувало до 1917 р. й мало певні автономні умови.

На Правобережжі постановою польського сейму козацтво було скасоване з 1699 року, але під регіментом лівобережного гетьмана існувало з 1704 по 1714 р.р.

До Українського козацтва належало Слобідське козацтво (1638—1765) з досить широкою автономією в межах Московської держави і поділялось на 5 полків.

Вплив козацьких традицій відроджується в ході визвольних змагань в 1917—1920 р.р. у формі «Вільного Козацтва» гетьманської Української держави.

Література: А. Скальковський. Історія нової Сечи или последнего Коша Запорожского 1885—1886; Д. Еварницький. Історія Запорожских казаков, I—III, 1892—1897; Д. Багалій. Історія Слобідської України, 1918.

КОЗАЦТВО РОСІЇ

На території Східної Європи наряду з Українським існувало російське козацтво.

В XVI ст. оформлюється Донське козацтво, воно мало багато спільного з українським, що свідчить про тісні контакти і успадкування багатьох елементів організації в Запорозького козацтва.

Переважно з виходців-донців утворювалися нові козацькі формування: Яїцьке, згодом перейменоване на Уральське.

У Східній частині Передкавказу формується Гребенсько-Терське, а в нижній течії Волги та Північного Каспію — Астраханське. Деякі з цих формувань існували вже у XVIII ст.; були рештками Запорозького козацтва зруйнованого Катериною II в 1775 р. Особливо багато українських елементів було в Терському війську.

Всі ці військові формування під тиском російського уряду втратили свою незалежність, а згодом, автономію. На початку XX ст. існувало 12 козацьких військ: Донське, Кубанське, Терське, Астраханське, Уральське-Яїцьке, Оренбурзьке, а на території Азії — Сибірське (Омське), Семирічнське, Єнісейське, Забайкальське, Амурське й Усурійське.

Козацькі формування здебільшого становили

найактивнішу військову службу і були важливою частиною російської армії, в основному кінноти.

У 1912 році всі козацькі війська нараховували 4 млн. 54 тис. в т. ч. 445.000 «служилого состава».

На землях козацьких військ, крім козаків, жили також «іногородці», що не мали привілеїв і обов'язків козаків і становили 53% всього населення.

Найчисленнішим було козацьке військо Донське: 1.392.000 козаків на 3.143.000 всього населення і Кубанське: 1.214.000 на 2.836.000 населення. Ці війська мали великі суцільні території.

Після революції 1917 р. в середовищі Козацтва виник автономістичний рух, зокрема на Кубані й Дону, що спричинився до виникнення окремих козацьких державних формацій. Козацькі землі були одночасно базами білих російських армій, що разом із козаками чинили опір більшовикам і зазнали у 1920 р. остаточної поразки.

Частина козаків (бл. 160000, в тому числі жінки, діти та престарілі) вийшли на еміграцію й поселилися в основному в Югославії, Франції, менше — в Болгарії, Румунії, Чехо-Словаччині, Польщі.

Головними осередками козацьких еміграцій були Белград, Прага, Париж, Варшава. Тут діяли

їх центри, організації, установи, преса.

Під час Великої вітчизняної війни козаки на еміграції та на козацьких землях, головним чином на Дону, створили військові частини, які воювали проти більшовиків в рамках німецьких армій, і цих козаків разом з їх родинами англійці видали більшовикам.

Інші козаки, що воювали в складі Російської Визвольної Армії (РОА), теж були видані, більшовикам американцями, що сильно підірвало козацький потенціал на еміграції.

В політичному відношенні козаки на еміграції діляться на кілька груп — в основному на самостійників, федералістів та монархістів (останніх очолював генерал Н. Краснов). Досі існує позапартійний «Общеказачий Союз», та менші угруповання, так звані козацькі комбатанти тощо. Козаки групуються в станицях із станичними отаманами на чолі.

Найчисленішу і найактивнішу на еміграції групу становлять козаки-самостійники (Вільно-козацький Рух, Козачий Народний Рух — Вільне Козацтво). Їх очолили: донці — полковник Гни-лорібов і осаул М. Фролов та кубанець І. Білий. З 1920—их р.р. козаки-самостійники домагаються створення окремої, суверенної федеративної держави — Козаччини (Козакії), яка б займала б так звані історичні землі — 6 козацьких військ в

Європі, разом з територіями, що лежали між цими військами, себто Північне Передкавказзя, Дон і північні землі Надкаспійщини (площею близько 870.000 км², з 14 млн. населенням). Саме на цій площі до революції козаки становили близько 1/3-всього населення.

До складу такої держави входила б і частина української етнографічної території як суцільної (Кубань, частина Донщини), так і мішаної (Сх. Передкавказзя). Деякі ідеологи Козацтва вважають його за окремий народ — 4 словникова група Східної Європи.

Нині козаки-самостійники розбиті на еміграції на дві групи — І. Білого і В. Глазкова. Козаки-самостійники політично стоять ближче до українців і прагнуть союзу Козацької держави з її західним сусідом — Україною; вони співпрацюють з українцями, влаштовують спільні громадські заходи (виступи та свята) і входять разом з ними до АБН (І. Білий) і Паризького Блоку (В. Глазков). Козаки-самостійники мають свою пресу: на початку 1920—их р.р. у Варшаві виходив «Голос Козачества», в 1927 — 1939 двомовний журнал «Вольное Казачество — Вільне Козацтво» (з початку в Празі, згодом у Парижі; редактор І. Білий), в наш час у Парижі виходить «Козак» (орган Білого), двомовний «Казачья Жизнь — Козаче Життя» в Нью-Йорку (орган Глазкова) та інші видання.

Більшість кубанців не визнає концепції «Великої Козаччини», але стоїть за автономію Кубані у зв'язку з Україною.

Література: Свати́ков С. Россия и Дон. Прага 1924; Бил Й.И. Казачья Земля. Территория и народонаселение. Прага, 1928; Б. Кадиров. История Казачества, Прага, 1930; ЕУ. Л. 1994, т. 3; А.Л. Гордеев. История Казачества, М. 1992, т. I—III.

ПОСТСКРИПТУМ.

Козаки сунженські, терсько-таурські і терсько-гребенські у свій час (XIX ст.) гонимі царизмом оселились в Чеченії. «Дивно, дивно, — писав Л.М. Толстий, — предки их поселились среди горцев, приняли их обычаи и одежду, но в чистоте сохранили свой русский язык».

Чеченці приймали певну участь в історичному формуванні козацького стану. Серед цього козацтва розчинились чеченські тейпи, гуной, садой, окой...

Багато родин із козацьких станиць визнають себе потомками чеченців — це Гулаєви, Ханови, Кузіни із станиць Червленої, Андрюшкіни, Митрошкіни із станиці Дубовской, — засновником якої вважається чеченець Дуба. Таким чином, уникаючи деспотії царизму, козаки пішли на окраїни Росії, а за ними йшов царизм, який поступово прибирав до рук козацтво, одарював їх віднятими в гірського населення землями, встановлював їм платню, використовуючи їх у приборканні народів Росії. Сьогодні на теренах Росії зафіксовано відродження 17 козачих угруповань.

ЗАПОРОЖЖЯ

Вольності Війська Запорозького Низового

Вольності Війська Низового — військово-політична організація українського козацтва, яка існувала в XVI—XVIII ст. Центр — Запорозька Січ.

ВВЗ складала територію півдня України. На півночі і північному заході Запорожжя межувало з Правобережною Україною по р. Бог і його притоці Синюсі, Висі і притоці Дніпра — Тясмину; на північному сході — з Гетьманщиною вздовж Дніпра і його притоки Орелі; по водорозділу Дніпра і Дінця — з Слобожанщиною. На південному сході вздовж р. Кальміус з землями Війська Донського. На півдні кордони сягали глибоко в степ між р. Бердою і Кальміусом до Азовського моря, межуючи з татарами. Точного означення кордонів не було.

У XVIII ст. Росія відокремила від Запорожжя широку смугу, на якій були організовані Новосербія і Слов'яносербія. Після чого територія Запорожжя сягала 80.000 км².

На Запорожжі перші козацькі колективи були відомі в XV ст., як оборонці проти татар на службі Черкаського та Канівського староств. Крім того за дніпровими порогами була жива традиція бродницьких часів. Тут організовувались в колективи вільні здобичники, лоцмани, які утворювали тривкі форми військової організації. Формальним

засновником першої Запорозької Січі на о. Хортиці був кн. Дм. Вишневецький. Слід зазначити, що на о. Хортиці з XI ст. існував значний військовий форпост Русі, який, на наш погляд, і трансформувався в перший праобраз Хортицької Січі XIV—XV ст.. Запорожжя було базою ряду національно-визвольних повстань (1590 — К. Косинського, 1594 — С. Наливайка, 1620, в 30-их р.). Визначну роль відіграло Запорожжя на початку Хмельниччини. За «Вічним миром» 1668 р. Запорожжя перейшло під протекцію Московської держави, однак продовжувало надалі залишатись автономним державним організмом — Військо Запорозьке Низове.

Одночасно Запорожжя підлягало гетьманові, іншими словами: «Запорожці є у гетьмана в «послушанії, і в царській, чи королівській величності в підданстві». Насправді цей афоризм рідко реалізувався в практиці. Запорожжя не зважало ні на Варшаву, ні на Москву.

Після Полтави (1709) Запорожжя вимушене було прийняти зверхність Османської імперії, заснувавши Січ в Олешках (Цюрюпинськ) та на річці Кам'янка. Але вже 1734 р. запорожці прийняли російську протекцію. З того часу «Нова Січ» стояла під контролем Київського генерал-губернатора або гетьмана (К. Розумовського з 1750 року) чи обох разом.

Соціальний розвиток на Запорожжі йшов

диференційовано. Вже в середині XVIII ст. на Січі утверджується тенденція до створення вищого стану «старших» товаришів. З них в основному формувалась козацька старшина. Вона багатила. Так в 1762 році на Запорозжжі було 33.700 козаків та 150.000 селян, а в період ліквідації Січі селян було вже 200.000. Внаслідок соціальної диференціації у XVIII ст. на Запорозжжі виникали заворушення «сіроми», які переростали в справжні повстання (1768р.). II половина XVIII ст. позначена остаточним наступом царизму на Запорозжжя. Запорозжці й посполите населення Запорозжжя бореться з загарбницькими тенденціями колоністів (сербів, румунів, німців).

Вільнолюбивий дух Запорозжжя був ненависний царській Росії, що хотіла мати волю над шляхами до Чорного моря. В 1775 р. за наказом Катерини II регулярна армія під керівництвом серба ген. Текелі, знищила Січ. Частина запорозжців (молоді) подалася під Туреччину і там заснувала Задунайську Січ, а з решти було сформовано Бузьке Козацьке Військо (між Бугом і Дністром), а 1792 року воно переселилось на Кубань.

Землі Запорозжжя увійшли в склад Новоросійської і Азовської губерній, об'єднаних згодом в Катеринославське намісництво. Землі колишніх Микитинської, Базавлуцької, Чортомлицької, Томаківської і Нової Січей дістались жидові Штігліцу, Хортиця — графові Потьомкіну

і т.д..

Література: Скальковський А. История Новой Сечи или последнего Коша Запорожского, I—III, вид. «Січ», Дніпропетровськ; Яворницький Д. История запорожских казаков, I — III; Грушевський М. Історія України — Руси, тт. VII—IX; Полонська-Василенко Н. Майно запорозької старшини. К. 1932., ЕУ, 1993, т.2.

ЗАПОРОЗЬКА СІЧ

Укріплений козацький табір на островах, півостровах за дніпровими порогами. Січ — військовий і адміністративний центр Війська Запорозького Низового. Козацькі загони, що вже на початку XVI ст. були своерідною прикордонною сторожею, засновували постійні оборонні табори на островах Дніпра, зокрема нижче порогів, серед недоступних плавнів Великого Лугу. Перша Запорозька Січ, про яку не збереглося письмових повідомлень, була Хортицька, що може бути продатована за археологічним матеріалом XIV—XV ст., існувала на місці давньоруського літописного поселення в південній частині о. Хортиця. В козацькому епосі і переказах Хортиця теж визначається як перша Січ. Друга Січ, яку офіційно наука вважає першою, була в урочищі Мала Хортиця, тобто знову на Хортиці. Цю другу в історії Січ заклав Дм. Вишневецький близько 1552 року. Це був дерев'яно-земляний замок з валами і ровами, зруйнований в 1558 році татарами після тривалої облоги.

З того часу місцерозташування Запорозької Січі постійно змінюється. В 1580-их рр. Січ знаходилась на о. Томаківці або Буцькому, або Городищі. Рештки третьої Січі майже не збереглися. Четвертою Січчю був о. Базавлук недалеко від о. Томаківки. Ця Січ найкраще описана в письмових

джерелах (див. «Щоденник Еріха Лясоти із Стеблева»). Козаки її створили, очевидно, з 1590 року. П'ята Січ була на Микитиному Розі біля теперішнього Нікополя. Вона згадується з 1628 і 1638рр., а в 1648 році Б. Хмельницький підняв тут повстання проти польско-шляхетського гніту.

Шоста, Чортомлицька або Стара Січ розташовувалась на р. Чортомлик, в 2 км вище попередньої Базавлуцької Січі, існувала з 1652—1709рр. Сьома Січ — Кам'янська, — на місці сучасного села Республіканець Херсонської області. Ця Січ найбільш збережена в своїх рештках, тому найкраще вивчена археологічно. Існувала на погляд дослідників двічі: 1709—1711рр.; 1728—1734рр.

Восьма Січ — Олешківська (нинішній Цюрюпинськ), існувала з 1728—1734рр. за офіційною наукою 1711—1734рр., що є датуванням довільним.

Дев'ята Січ — Нова-Січ (Покровська) на р. Підпільній біля Базавлука 1734—1775рр., зруйнована російською регулярною армією 1775р. З дев'яти Січей аж 6 найважливіших розміщались у дніпровських плавнях.

Подаємо перелік січей, що їх приводить сучасна наука:

1. Хортицька (Байди-Вишневецького) (1552—1558)
2. Томаківська (1564—1593)

3. Базавлуцька (1593—1638)
4. Микитинська (1626—1652)
5. Чортомлицька (1652—1709)
6. Кам'янська (1709—1711; 1728—1734)
7. Олешківська (1711—1728)
8. Покровська (Нова-Січ) — (1734—1775).

Фортифікація Січей частіше складалася із високих валів, на яких був частокіл і зруби, а на них встановлювались гармати. Між валами була широка площа, на краю якої стояли курені. Гарнізон Січі звався ще Кошем, міг складатись з кількох тисяч воїнів, частіше до 10 тисяч.

На майдані була церква, будинки старшини, школа. Січова церква і духовенство перебували під зверхністю Києво-Межигірської архимандрії. Площа біля церкви була центром суспільно-політичного життя Запорозької Січі, де відбувалися Січові ради тощо. Поза валами Січі було передмістя і базар, куди приїжджали купці з своїми товарами. Січ реалізовувала тут продукти своєї діяльності — рибальства, мисливства, тваринництва тощо.

Запорозька Січ була місцем організації походів, зокрема водних на чайках і човнах проти турок і татар, та повстань проти Польщі.

Головним органом військової і державної вла-

ди на Запорозжі була Січова Рада, яка скликалася досить часто (не менше одного разу на рік): Рада вирішувала найважливіші справи: війни і миру, укладення союзів, угод, розподіл запорозьких земель і угідь між січовими куреннями, судові справи і вибори органів центральної влади. Ними були: Кошовий отаман (називався інколи гетьманом) і січова старшина — суддя, писар, осавул. Останні з курінними отаманами творили Раду старшини, яка була колегіальним органом центрального управління на Запорозжі. Кошовий отаман стояв на чолі Запорозького війська і репрезентував його та всю територію і населення Запорозжя назовні. Під час війни чи походу влада кошового була необмеженою (право життя і смерті над кожним козаком).

Низовими органами Запорозжя були: на Січі — курінні отамани, що керували військовими, адміністративними та господарськими справами куреня.

На прилеглих до Січі територіях — Вольностях Війська Запорозького Низового — полковники, які керували паланками. Запорозьке військо ділилося традиційно на 38 куренів, нерідко їх було більше. Число козаків в курені складало кілька сотень, і часто проживали вони за межами Січі. На території паланок були численні козацькі хутори-зимівники, де господарювали одружені козаки і селяни. В цих фермерських господарствах

велось індивідуальне господарство на відміну від спільного господарства в куренях. Тобто було дві форми власності і господарства. Головним же заняттям на Запорожжі було рибальство, мисливство і скотарство. Хліборобство стало розвиватися в останні часи існування Січі, особливо при Кошовому П. Калнишевському (1765—1775), тоді на запорозьких землях охоче селились селяни як вільні поселенці. Запорожжя мало великі прибутки з торгівлі, особливо мита, користуючись положенням на шляху з Криму до Польщі й на Гетьманщину та до Росії.

Запорозька Січ — феномен світової історії. Завдяки козацтву Запорозької Січі український народ, вижив фізично і духовно, розвинувся як великий слов'янський народ, один з найбільших у Європі. Запорозька Січ також захистила європейську цивілізацію від турецько-татарського поневолення.

Література: ЕУ, Львів, 1993, т.2; Антонович В. Коротка історія Козаччини. Коломия, 1912; Народна пам'ять про козацтво «Інтербук», Запоріжжя, 1991.

РЕЕСТРОВЕ КОЗАЦТВО

Військо реєстрове виникло в північній частині України і територіально поділялося на полки і сотні. Спроби його створення відносяться до 1524 року, коли Сігізмунд I запропонував створити для захисту південних кордонів держави військо із запорозьких козаків.

Однак, реєстрових козаків організували лише в 1572 році при польському королю і литовському князеві Сігізмунду II Августу. 300 козаків були записані в окремих реєстр (список), від чого і набули назви реєстрових. Інший польський король Стефан Баторій збільшив реєстр до 600 чоловік і надав «реєстровцям» привілеї і землеволодіння, право військової, адміністративної та судової юрисдикції.

Число «реєстру» змінювалось у відповідності до вимог повсталих козаків. Так в 1617 році їх налічувалося — 1.000; 1618 р., під час походу польських військ на Москву, їх було записано 10.600, а в 1619 р. за Ростовицькою угодою між повсталими козаками і польським урядом було лише 3.000. А 1638р. після придушення козацького повстання під проводом Я. Острянина в реєстрі їх було залишено 6.000.

За часів повстання під проводом Б. Хмельницького (1648) «Військо Запорозьке реєстрове»

складалося з шести полків: Переяславського, Канівського, Черкаського, Чигиринського, Білоцерківського, Корсунського. В кожному полку було по 1.000 козаків. Корсунський полк, що стояв залогою проти Січі, перейшов на бік Б. Хмельницького. Інші 5 взяли його бік у травні 1648 року. Під час укладення Зборовської угоди 1649р. пропонувалось мати реєстр 40.000, а після Білоцерківського договору 1651р. — 20.000. Згідно з договірними умовами між Б. Хмельницьким і Олексієм Михайловичем реєстр мав мати 60.000 (22 територіальні полки). Після зрадливого Андрусівського перемир'я Росії й Польщі в 1667р. реєстрові козаки залишились лише в Лівобережній Україні, Правобережна відійшла Польщі. Таким чином залишилось 10 полків — Стародубський, Чернігівський, Ніжинський, Прилуцький, Київський, Переяславський, Миргородський, Лубенський, Гадяцький, Полтавський.

У 1735р. козацький реєстр був переглянутий царським урядом, і замість нього були складені нові списки (компуги), куди ввійшли лише заможні (виборні) козаки.

У 1765р. Слобідські козацькі полки були перетворені на гусарські полки російської армії. 1775р. — знищена Січ, а з 1783 року на Україні остаточно запроваджене кріпацтво. З козацьких реєстрових полків були сформовані пікінерські полки — регулярні частини російської армії.

В 50-х роках XVII ст. царський уряд сформував 5 козацьких полків в Слобідській Україні: Харківський, Сумський, Острогозький, Охтирський, Ізюмський — для захисту південних кордонів Росії від турецько-татарських нападів.

Починаючи з Б. Хмельницького, на чолі реєстровців стояв гетьман України, а на чолі Війська Запорозького — кошовий отаман, слобідські полки були підпорядковані російському командуванню.

Література: ЕУ. Львів, 1992—1994, т. I—III; Ю. Мицик, С. Плохій, І. Стороженко. Як козаки воювали Січ. 1991.

ЛІКВІДАЦІЯ ЗАПОРОЗЬКОЇ СІЧІ

Запорозька Січ стала центром антифеодальної та національно-визвольної боротьби народів Російської імперії. Росія успішно завершила російсько-турецьку війну 1768—1774р.р., здобула вихід до Чорного моря. Кордони змістились далеко від Запорозької Січі, пам'ятною була участь запорожців в селянській війні на чолі з О. Пугачовим. Все це спонукало Катерину II руками її фаворита Г. Потьомкіна використати російську

армію, яка поверталась з турецького фронту.

Генерал Текелі (серб), виконуючи наказ Катерини II, захоплював запорозькі укріплення й розставляв по паланках свої гарнізони. а 14 (3) червня 1775 р. підступив до Січі й оточив її. Козацька старшина і духовенство умовило козаків не вчиняти опір, а віддатись на милість цариці. 15 (5) червня війська Текелі (100.000) зайняли Січ. І лише 14 (3) серпня Катерина II видала маніфест, де проголошувалось про ліквідацію Запорозької Січі. Там говорилося, що тільки вживання назви «Запорозькі козаки» буде розцінено, як образа її царської величності.

Військо Запорозьке було розпушено, молоді козаки втекли за Дунай. Військового писаря Івана Глобу, суддю Павла Головатого було заслано в Сибір з конфіскацією майна. Глоба сконав в Туруханську, Головатий — у Тобольську, а 85-річного кошового Нової Січі П. Катнишевського заточили в Соловецький монастир, де в ямі головної вежі він відсидів 25 літ і лише у 1801 Олександр I звільнив його. Цар запитав старця-кошового, чи має він якесь бажання. Катнишевський попросив, щоб нікого не кидали в ту яму. Цар виконав його прохання, а Катнишевський помер через 2 роки в 1803 р., коли йому виповнилося 113 років.

ЗАДУНАЙСЬКА СІЧ

Ліквідація Січі російським царизмом не викорінила в народі прагнення до волі, незалежності, яку наслідували козаки. Тому воно жило не тільки в пам'яті народній, на широких просторах між Дунаєм та Кубанню козацтво відроджувалось у нових формах. Найнепокірніші запорожці, обманувши Текелі, покинули Січ і на човнах таємно подались за Дунай. Це була в основному козацька молодь. Турецький султан Абдул-Гамід I дозволив їм у гирлі Дунаю осісти кошем. Задунайську Січ козаки збудували на подоби останньої, Нової Січі.

На цю Січ з України стікались козаки. Так уже в 1779 році поповнення Січі рахувалось на тисячі. Султанат намагався використати козаків для придушення повстань проти османського поневолення греків, сербів, румун, болгар. Козаки противились цьому, і розпочинається відтік козаків назад в Україну.

Нова російсько-турецька війна в 1828 році при Мухаммеді II змусила козаків рішуче зробити політичний вибір. Останній кошовий Задунайської Січі Йосип Гладкий під Ізмаїлом вивів на російський бік 1.500 задунайських козаків. На жаль, операція Й. Гладким була продумана невдало, що призвело до жорстокої розправи турків над рештою козаків, а сама Січ була повністю зни-

щена. Й. Гладкий останні роки прожив в м. Олександрівську, донедавна ще існувала його хата, але через байдужість місцевих органів влади була зруйнована будівництвом. Могила з кам'яним хрестом біля місцевого університету є символічна, справжня могила забудована спорудою обласної філії держбанку, що біля театру.

КУБАНСЬКЕ КОЗАЧЕ ВІЙСЬКО

Єдина формація, що продовжила Запорозьке Козацтво після його ліквідації в 1775 р. Серед 12 козацьких військ Росії наряду з Донським воно було найчисленнішим (1860 — 400.000, 1912 — 1.392.000 козаків разом з родинами).

Виникло в 1860 р. на базі Чорноморського Козацтва, здебільшого з частин Лінійного Війська. Організація була такою ж, як і в інших козацьких військах з обмеженим самоврядуванням.

На чолі ККВ стояв наказний отаман, який утримував і цивільну владу в Кубанській області. Йому підпорядковувались наказні отамани, які мали військову і цивільну владу по відділах. Широке колись самоврядування залишалось лише за станицями: виборні станичний збір, станичний отаман, управління й суд; по хуторах діяли тільки хуторний збір і отаман.

Військова служба тривала довше, ніж у неко-

заків: 3 роки вступний вишкіл в станицях, 4 роки активної служби в полках, 4 роки в частинах другого призову, відбуваючи кожного року літні табори, 4 роки в частинах третього призову, відбуваючи в той час один раз вправи і 5 років в загальному резерві. Службу відбували козаки у власній уніформі, з холодною зброєю і на власних конях. Після 20 років переходили до військового ополчення. ККВ мало піші частини — пластунів. В мирний час утримувало 11 кінних (6 — сотенних) полків, 6 пластунських піших батальйонів, 5 кінних батарей, 2 кінні сотні для конвою царя, 2 кінні сотні до Варшави, 1 — до Тифлісу. Місцеві пластунські команди — разом 50.000. Під час першої світової війни ККВ виставило 37 кінних полків, 22 батальйони пластунів, 9 батарей, 36 окремих, номерних і 11 запасних сотень (разом 100.000 козаків).

Землеволодіння було організоване за традиціями Запорозького війська Козацького.

Козацька земля 6,8 млн. десятин на 8,7 млн. всієї належала ККВ. Землю ділили між станицями на правах користування, а не власності. Станиці ділили землю між козаками у віці понад 16 років на рівних паях, залишаючи деяку частину в запасі для підлітків. Коли запас вичерпувався, робили новий розподіл, паї зменшували і знову залишали деякий запас. В 1914 році розмір паю доходив до 4 та 1/2 — 30 десятин. Таким чином

землею забезпечувались всі козаки, але інтенсивність господарства зменшувалась, бо земельні паї міняли своїх власників. ККВ мало свої фінансові ресурси, військові та станичні капітали і прибутки (1912 р. 16,3 млн. крб.), з яких покривалися видатки на управління, школи (для дітей козаків), охорону здоров'я, будівництво доріг, гребель.

Література: Кубанське Козаче Військо,
Е.У. т. 4.

ЗАПОРОЖЦІ НА АЛЯСЦІ

У 1767 перед ліквідацією Нової Січі (Покровської) Катерина II наказала на землях Запорожжя зібрати 20.000 козаків і вислати їх на Аляску, щоб вони там забезпечували військову присутність. Для цього були підстави, оскільки завдяки військовому мистецтву ведення війни Росія шойно розгромила Туреччину та інших сусідів. Вони були першими переселенцями в дикому просторі тодішньої Аляски.

На американській землі козаки почали будувати життя, а навколо були дикі звірі, які здивовано придивлялись до незнайомців, що порушували мовчання тундри. Збудувавши хатини, а згодом цілі поселення, козаки на сусідніх островах

Тихого океану знайшли дівчат і почали заводити родинне життя, хоч не могли відразу розуміти мову одне одного.

Вже після ліквідації Запорозької Січі (1775) Катерина II насильницьки знову направляє нову групу козаків на поселення.

З кожним роком козаки освоювали безмежжя Аляски, займаючись мисливством, продажем хутра, продуктів океану і накопичували певні прибутки. Це дозволяло будувати храми, дітей навчали рідної мови, традицій. Отже до сьогоднішнього дня етнографів Аляски дивує факт, що там досі на Різдво ходять від хати до хати із віфліємською зіздуою, а це український звичай.

30 березня 1867 р., через 100 літ, на Алясці вже жило четверте покоління поселенців, які ще пам'ятали про своє походження. У цей день Росія продала США Аляску за 7,2 мільйона доларів. Значна частина російських чиновників вернула-ся до Росії. А козакам сприяння в цьому не було. Американці записали нащадків козаків ескімосами. Згодом їх ізолювали в резерваціях.

Література: Журнал «Народ», Агапія Гончаренко «Країна козаків у Північній Америці, або Аляски», 1894, № 2; «Исторический вестник», т. 68, 1897, О. Матросов «Заокеанская Русь»

АЗОВСЬКЕ КОЗАЦЬКЕ ВІЙСЬКО

У 1831 році царський уряд наказав поселити колишніх задунайських козаків на узбережжі Азовського моря, від Маріуполя до Приморська та Бердянська. Вони мали нести прикордонну службу. Азовці заснували тут чимало хуторів, сіл, станиць і кілька міст, збудували Азовську флотилію. Азовці були звільнені від податків та повинностей, за винятком військової служби. Першим кошовим був згадуваний Йосип Гладкий, який кошував до 1835 р. і вийшов у відставку в чині генерал-майора. З сином Й. Гладкого зустрічався Д. Яворницький, який передав йому для Катеринославського музею шаблю свого батька, яку йому подарував у свій час турецький султан. Ця шабля була втрачена в час евакуації колекції Дніпропетровського музею в м. Актюбінськ 1941 року. Тоді пропало 11 ящиків із колекцією Яворницького. Подобиці цієї втрати знав Заступник Голови Ради Міністрів України П.Т. Тронько.

У середині ХІХ ст. царський уряд намагається переселити азовців на Кавказ, де точилися місцеві завойовницькі війни Росії. Тисячі азовських козаків у 1862—1864 р.р. насильно було виселено на Кавказ. Решта козаків, невдоволених політикою уряду, повстала. Повстання азовців було жорстко придушене. Після поразки пов-

стання цар Олександр II видав Указ від 23 (11) жовтня 1865 р., за яким Азовське Козацьке військо ліквідувалося, рядових козаків було перетворено на селян, а старшині було надано дворянство. Зброя, клейноди, флотилію азовців було передано Кубанському Козацькому війську.

ПОЧАТОК ДІЙ КОЗАЦЬКОГО ФЛОТУ

Запорозьке козацтво успадкувало традиції мореплавства від попереднього населення бродників, успішно його розвивало, про що свідчить техніка суднобудування й прийомів подолання дніпровських порогів.

Перша битва запорожців на воді зафіксована під 1492 роком. Тоді козаки під проводом отамана Мухи (із Покуття — область між Дністром та Прутом у Прикарпатті) взяли з боєм турецьку галеру з невільникми, яка під охороною направлялась на ринки работоргівлі в середземномор'ї.

ДЕНЬ СВЯТКУВАННЯ

Українського військового флоту спеціаліст газети «Севастопольский дзвін» В. Кравченко про-

понує відзначити 22 жовтня 1545 року. Підстава: 22 жовтня 1545 року 800 козаків під проводом Ісачка з Брацлава, Карла Масла та Івана Держка з Черкас на 32 чайках вночі атакували і здобули Очаків.

«Дзвін Севастополя», № 5, 1995.

КОЗАКИ — ХАРАКТЕРНИКИ

Це особлива група старих, досвідчених козаків, яких на Січі називали «січовими дідами». Їх становище в Січі було завжди незайманим, вони склали середню верству в козацькому колективі, між козацькою старшинською олігархією і рядовим козацтвом. Козаки-характерники нерідко упорювали і старшину, і рядове козацтво, коли ті втрачали міру, чи були схильні до помилкового рішення. Роль цих характерників в українському козацькому стані величезна. Завдяки цьому явищу зберігався наш генофонд, наша історична пам'ять, національна ідея. Вони були хранителями ідей і принципів Звичаєвого права, направляли еволюцію козацького товариства до гармонійного поєднання суспільного і природного.

Вони скріпляли і стояли на сторожі здорової суспільної психології колективу воїнів.

Функції характерників були досить широкі: навчали грамоти, лікували, знахарювали, заворожували, навчали музик, народних промислів. Кобзарі і лікарі, вчителі і дипломати, розвідники і бандуристи; серед них було чимало людей унікальних природних даних — екстрасенсів і гіпнотизерів, людей енциклопедичних знань.

Вони складали мудрі календарі, прогнози погоди, астрологічні пророкування, займались народною фармакопеєю.

На жаль, в історичній науці явище козаків-характерників залишається зовсім не займаним. Явище це глибоке і багатопланове, традиції давніх княжих часів вони успадкували ще з часів Святослава і бродництва. В літописній традиції чимало згадок про «волхвів», «боянів», кобзарів, гуслярів, таких персоналій як Буслаєви, Афанасєви, Лебїдеви та інші.

ХРОНОЛОГІЯ ОСНОВНИХ ПОДІЙ В ІСТОРІЇ КОЗАЦТВА

1482

Перший великий напад кримських татар на Україну, спустошення Києва.

1489

Похід татар на Поділля.

1489, 1490—1492

Перші документальні згадки про українських козаків.

1490—1492

Селянські повстання в Галичині під проводом Мухи проти шляхти.

1516

Похід українських козаків на чолі зі старостою Предславом Лянцкоронським на турецьку фортецю Акерман.

1528

Успішний похід українських козаків на чолі з Предславом Лянцкоронським і Євстафієм Дашкевичем на Очаків.

1533

Уперше висунуто на сеймі старостою Євста-

фієм Дашкевичем проект будівництва фортеці на дніпровському острові для захисту від турків і татар.

1552

Старостою Дмитром Вишневецьким побудовано замок на о. Мала Хортиця. Похід загону козаків на чолі з Вишневецьким на турецьку фортецю Іслам-Керман.

1556—1557

Похід кримського хана Девлет-Гірея на Хортицю й відступ Вишневецького до Черкас.

1564

Похід Д. Вишневецького з козаками на Молдову, його невдача. Страта Вишневецького в Константинополі.

1572

Сигізмунд II Август наказав сформувати «козацький почет» із 300 козаків для захисту південних кордонів Речі Посполитої.

1578

Створення за універсалом короля Стефана Баторія реєстрового козацького війська чисельністю 600 козаків.

1583

Похід козаків у пониззя Дніпра на чолі з Самійлом Зборовським.

1591—1593

Козацько-селянське повстання на чолі з Криштофом Косинським.

1594—1596

Козацько-селянське повстання на чолі з Северином Наливайком.

1597

Прийняття сеймом рішення про ліквідацію козацтва.

1601

Скасування сеймом свого рішення про злік-

відування козацтва.

1601

Похід козаків на чолі з Самійлом Кішкою в Лівонію та їхня участь у війні зі Швецією.

1605

12 тисяч козаків беруть участь в поході Лжедмитрія на Москву.

1609

30 тисяч козаків беруть участь у поході польського війська на Смоленськ.

1616

Похід козаків на чолі з гетьманом Петром Сагайдачним на Кафу, Синоп і Трапезунд.

1618

Похід 20 тисяч українських козаків на чолі з Петром Сагайдачним під Москву.

1620

Поразка польсько-козацького війська від турецької армії під Цецорою. Загинув Михайло Хмельницький, його син Богдан Хмельницький взятий в турецький полон.

1621

Битва під Хотином. Польська армія та козацьке військо на чолі з Петром Сагайдачним відбило турецько-татарську навалу.

1625

Козацьке повстання на чолі з Марком Жмайлом. Кураківська угода з поляками.

1630

Повстання нереєстрового козацтва на чолі з Тарасом Трясилом.

1635

Захоплення і зруйнування козаками на чолі з Іваном Сулимою фортеці Кодак (на Дніпрі).

1637

Козацько-селянське повстання на чолі з Павлюком (Бутом).

1637

Прийняття сеймом «Ординації», яка скасовує традиційні козацькі привілеї.

1638

Козацько-селянське повстання на чолі з Яковом Острянином та Дмитром Гунею.

1640

Прийняття київським собором «Православного сповідання віри», складеного Петром Могилою та його однодумцями.

1648

Початок визвольної війни українського народу під керівництвом Зіновія-Богдана Хмельницького від польського гноблення. Перемоги над військом Речі Посполитої під Жовтими Водами, Корсунем, Пилявою.

1649

Битва під Зборовим. Укладення Зборівського трактату.

1651

Битва під Берестечком. Білоцерківський договір.

1652

Розгром Б. Хмельницьким польського війська під Батотом.

1653

Битва під Жванцем.

1653

Земський собор у Москві прийняв рішення взяти Україну «під високу руку царя».

1654

Переяславська рада. Березневі статті.

1655

Спільний похід українських і російських військ в Білорусію та Західну Україну.

1656

Перемир'я між Росією та Польщею у Вільно. Укладення Б. Хмельницьким союзу з Семигородським князівством.

1657

Смерть Богдана Хмельницького. Чигиринська та Корсунська ради передають гетьманську владу Іванові Виговському.

1658

Укладення Гадяцького трактату між Україною та Польщею.

1659

Перемога козацького війська над російською армією під Конотопом.

1659

Укладнення Переяславських статей Юрія Хмельницького з Росією.

1660

Слободищенський договір Юрія Хмельницького з Польщею.

1663

Розкол України на Лівобережну та Правобережну. Чорна Рада в Ніжині. Проголошення гетьманом на Лівобережжі Івана Брюховецького.

1667

Андрусівське перемир'я. Поділ України між Росією та Польщею.

1672

Бучацький договір між Туреччиною та Польщею.

1677—1678

Турецько-татарські походи на Чигирин. Зруй-

нування старої козацької столиці.

1686

Підписання «Вічного миру» між Росією та Польщею.

1689

Похід Російської армії й козацького війська на Перекоп та їхнє повернення після невдалих спроб прорватися до Криму.

1695

Похід російського війська на чолі з Борисом Шереметєвим разом із військами Івана Мазепи в пониззя Дніпра й захоплення ними ряду турецьких фортець.

1696

Похід російської армії із шістьма укрвінськими полками на чолі з Яковом Лизогубом на фортецю Азов, оволодіння нею.

1699

Прийняття польським сеймом постанови про

ліквідацію козацьких полків у Київському та Брауловському воєводствах.

1700

Константинопольський мирний договір Росії з Туреччиною. Повстання козаків на Правобережжі проти польско-шляхетського гноблення.

1704

Захоплення Львова шведським військом та його відступ під тиском козацьких загонів. Російсько-українська армія оволоділа фортецею Замостя.

1708

Перехід Івана Мазепи на бік шведського короля Карла XII проти Росії.

1708

Обрання в Глухові під контролем Петра I нового гетьмана Івана Скоропадського.

1709

Зруйнування російською армією Чортомлиць-

кої Січі.

1709

Полтавська перемога російського війська над шведами.

1710

Обрання в Бендерах, у Молдові, гетьманом Пилипа Орлика. Укладення в Бендерах «Пактів і Конституції прав і вольностей Війська Запорозького».

1711

Поразка Петра I в прутському поході. Договір між Росією і Туреччиною.

1711

Зруйнування генералом Батурліним Кам'янської Січі.

1728

Заснування запорожцями Олешківської Січі на Лівобережжі Дніпра (Цюрюпінська).

1728

Повернення Запорозької Січі з Олешок на місце Кам'янської Січі.

1734—1775

Повернення запорожців під владу Росії. Заснування Нової Січі на р. Підпільній.

1735—1739

Російсько-турецька війна за активної участі українських козаків.

1736—1738

Гайдамацькі повстання на Київщині, Волині та Поділлі.

1738—1745

Піднесення опришківського руху в Західній Україні на чолі з Олексою Довбушем.

1764

Скасування Катериною II Гетьманщини і відновлення Малоросійської колегії на чолі з гра-

фом Петром Рум'янцевим.

1768

Найбільше гайдамацьке повстання на Правобережжі Київщини.

1768

Початок російсько-турецької війни за активної участі українських козаків.

1774

Росія й Туреччина уклали Кючук-Кайнарджійський мирний договір, за яким до Росії відійшла земля між Дніпром і Бугом, частина Курчеського півострова. Крим став незалежним від Туреччини.

1775

Захват Австрією Буковини.

1775

Ліквідація Запорозької Січі.

1783

Закріпачення українських селян указом Катерини II.

1784

Формування Бузького козацького війська.

1787

Початок нової російсько-турецької війни.

1788

Захоплення українськими козаками під проводом Антона Головатого турецької фортеці на о. Березань.

1788

Утворення Чорноморського козацького війська.

1794

Заснування Одеси.

1798

Вихід у світ перших трьох частин «Енеїди» Івана Котляревського.

1806—1812

Російсько-турецька війна.

1840

Вихід у світ у Петербурзі «Кобзаря» Т.Г. Шевченка.

1853—1856

Кримська війна.

1855

«Київська козаччина» — масовий антифеодальний виступ селян.

1856

Паризький мирний договір, за яким Росії забороняється тримати військові кораблі на Чорному морі та будувати на узбережжі укріплення. Гирло Дунаю та Південну Бессарабію Росія пе-

редала Молдавії.

1861

Селянська реформа в Російській імперії.

1877—1878

Російсько-турецька війна.

1900

Заснування в Галичині перших організацій
«Січ».

—

КОЗАЦТВО В ІСТОРИЧНІЙ НАУЦІ.

Образ козаччини зберегла народна культура в сотнях і тисячах народних дум, пісень, апокрифів. І лише тому дійшли до нас знаними і національні герої, і найважливіші події, боротьби українського народу за кращу долю України.

Відомий дослідник історії запорозького козацтва Дмитро Яворницький наголошував: «Козаки, які боролися з численними ворогами за православну віру, за українську народність, за свободу совісті, за людські права, козаки, які створили безліч високохудожніх дум та високоморальних і правдивих історичних пісень, що складають вкупі з наспівом цілі балади, цілі поеми почуттів, козаки, які створили багату історичну літературу, свято оберігаючи всі дороги заповіти своїх пращурів, виступали носіями високої громадянськості і вражали сучасників своєю далекоглядністю, гідні того, що усі їхні діяння представлені були в докладній, живій і художній історії».

Часи козацькі дали таку шеренгу народних героїв, якою могла б пишатися будь-яка велика нація світу.

В національній свідомості сформувався індивідуальний тип козака-героя, якого народ сприймав за взірець, за приклад суспільної поведінки. Повага і симпатії народних мас до

козацтва зростали не лише під впливом характерного військового способу життя. Не за зовнішні ознаки й соціальне становище любили козаків, а насаперед народ вбачав у козацтві свого єдиного рятівника, охоронця, здатного на самопожертву, на індивідуальний і колективний героїзм в ім'я незалежності України, традицій Січі, духовного буття народу.

До козацтва тягнувся увесь народ, молодь у козацтві знаходила зразкову школу життя. В побуті і звичаях зберігалася спадкоємність поколінь і традицій. Під впливом козацького укладу життя формувався психологічний тип українця.

Малоросіяństwo у національну свідомість українців прийшло пізніше, за негативних умов, що склалися на Україні після смерті Богдана Хмельницького.

Правда і те, що енергія українського суспільства сковувалася діями невдалих гетьманів, повальним і жорстоким поневоленням України Петром I та Катериною II. Особливо в часи після ліквідації й руйнування Січі, з наступною колонізаторською політикою Росії на Україні.

Історична пам'ять народу, його самовідданість мала доста причин загубитись у глибинах суспільного настрою і емоцій. Хіба що за винятком фольклору, де найчутніше пульсувала героїка минулого, представлена прекрасними піснями, ду-

мами та переказами. Саме під їх впливом формувався психологічний тип козака у свідомості народу. Пізніше, народне усвідомлення козацтва формувалося на кращих зразках художньої творчості народу, белетристичної літератури, феномену Т. Шевченка, М. Гоголя, а після них на творах П. Куліша й кращих його послідовників.

Однак цей час не був підтриманий історичною наукою. Недостатність наукових фактів, відсутність фундаментальних досліджень і аналізу мало сприяли об'єктивному висвітленню козацтва в національній свідомості народу. Наростав розрив між національним змістом культури і відображенням козачини в іншомовній і інонаціональній формах вираження. Розрив цей все збільшувався: з одного боку орієнтир на ідеалізацію, з іншого — до нігілістичного сприйняття. Згадаймо хоча б тривалу реакцію на появу Генріха Сенкевича «Огнем і мечем». То був поштовх до появи значної белетристичної літератури протягом всього ХІХ століття. Правда, в основному вона виходила польською і російською мовами. Чи не з української руїни і белетризації козаччини у ХVІІІ—ХІХ століттях пішло наше «малоросіяństwo», «шароварництво» і численне «поотаманування»?

«Здається, цей процес не завершився й досі, бо ще існують розбіжності, — пише академік і письменник М. Жулинський, — між об'єктивною

історичною істиною та інтерпритацією історії запорозького козацтва українською історичною наукою, як недавнього радянського, так і сьогоденішнього часу».

Значна частина белетризованих творів підживлювала емоційні збудження, але страждала відсутністю достовірних історичних фактів, або ж їх перекручуванням, а це вело до вульгаризації, або ідеалізації.

Згадаймо, що творець комунотеорії виникнення козацтва відносив до золотоординського часу, як перший етап формування раннього козацтва. Однак послідовники його вчення аж ніяк з цим не погоджувалися, бо, бачте, це не вписувалось у «норми» класових суспільних відносин і пояснювали тим, що ці відомості маститий автор списав у М. Костомарова, конспектуючи його працю «Бунт Стеньки Разина».

Польська і російська літератури і мистецтво в цілому були спрямовані на денационалізацію українства. Щедро експлуатуючи історію козацтва, замовчували і оминали власні поразки і звеличували власних політичних діячів, пропагували загарбницьку політику на Україні, жорстокість і насильство.

Так, у вищезгаданій повісті «Огнем і мечем» змальовується один день побуту польського шляхтича на Січі, щоб посіяти відразу до того, «пре-

поганого кодла» і соромитись тої сторінки нашої історії, в котрій Запорожжя відіграло головну роль. Московські науковці і літератори теж представляли Запорожжя як об'єднання дикої наволочі, котра жила грабунками, не знала ніякого закону, ні моралі, вчиняла всякі злочини і варварства, що аж дивно, чому Господь не покарав їх страшним судом.

Збиті з пантелику деякі автори кінця ХІХ—початку ХХ сторіччя, граючи на струнах романтичного сентименту, так ідеалізують Запорожжя в поезії і прозі, що читача доводять аж до задуру. Але ні одне, ні інше не доводило до розуміння, як було насправді. Михайло Грушевський 1918 року писав: «Україна ХІХ віку була відірвана від Заходу, від Європи і обернена лицем на північ, ткнута носом у глухий кут великоросійської культури й життя. Все українське життя було вивернуте зі своїх нормальних умов історично і географічно сформованої колії і викинено на великоруський ґрунт, на поталу і розграблення.»

Кращі українські письменники і митці активно захищали історичну правду народу. Серед представників романтичного напрямку виділились Андрій Чайковський, М. Грушевський, Адріян Кашенко, О. Соколовський, літератори-подвижники Михайло Старицький, Людмила Старицька-Черняхівська, Богдан Лепкий, Дмитро Яворницький, далі Григорій Цеглинський, Орест

Левицький, Спиридон Черкасенко, Панас Феденко, Іван Филипчук та інші.

Але у цьому процесі, зауважимо, залишалася надмірною також ідеалізація козаччини, що не сприяла об'єктивному зображенню її в українській культурі. Особлива деформація історичної правди про козаччину була вчинена у період радянської літератури «соціалістичного реалізму». Український історик Михайло Брайчевський відзначав, що в «історії УРСР» оцінка національних героїв і визначених діячів української історії завжди подавалася в створеному зображенні: Іван Виговський — «підлий зрадник». Юрій Хмельницький — «маріонетка в руках пропольської групи української феодальної верхівки», до того ж «турецький ставленик». Павло Тетеря — «слухняний агент польських панів», Іван Брюховецький — «демагог», «зрадник», Петро Дорошенко «прагнув віддати Україну в рабство одвічним ворогам українського народу — султанській Туреччині і Кримському ханству»; Іван Мазепа, Пилип Орлик, Кость Гордієнко «продали Україну іноземним поневолювачам». Натомість література радянського «соціалістичного реалізму» всіляко підносила ренегатів і катів українського народу Петра I і Василя Кочубея. Останній був піднятий на шит і піднесений до рівня «народного героя» лише завдяки його доносам до «милосердного» царя Петра на свого спільника І. Мазепу.

Отже, багато було зроблено для деідеологізації української нації, спотворена історичною наукою діяльність нашого народу. Цим, передусім, позначені праці Карамзіна, Погодіна, Соловйова, Ключевського та пізніших апологетів вульгарно-схоластичних схем радянського «соцреалізму». Проте ніхто, ні ті, ні інші, не піднялися до розуміння того, як було насправді. На фоні середньовічної історії Європи, козацтво на своєю історичною та моральною сутністю, помітно відрізнялося від західноєвропейських орденів та інших військових структур, на кілька століть випередило Європу у пошуках демократичного устрою, мало першу в історії демократичну конституцію, жило за укладом демократичної християнської республіки, зберегло духовно і фізично один із найбільших народів Європи.

Література: «Запорозька Січ», 17.05.95г.

КУДИ ІТИ КОЗАКАМ

(З приводу Указу президента України про відродження козацтва).

В умовах ідеологічного вакууму й збиткової економіки поглибилась криза державного будівництва. Найнебезпечнішими є наша бездуховність, історичне безпам'ятство, денационалізація значної частини населення. Духовна втратність народу постраждала одразу після смерті Богдана Хмельницького через внутрішні чвари, братовбивчі війни, спровоковані нестабільними орієнтаціями окремих козацьких гетьманів. Поступово згасала духовна енергія народу, притуплена безпорадністю гетьманських урядів, поразками, жорстоким поневоленням України Петром I, Катериною II, особливо зруйнуванням Запорозької Січі.

За цих умов до невпізнання деформувалася історія України. Досі в нас існує цілий сонм докторів наук, членкорів і академіків, які стоять на антиісторичних позиціях. Їм не розбудити від духовного заціпеніння душу народу, це можливо лише у ході усвідомлених змагань за національну гідність, національну свободу, за власну державу. В усі періоди життя, у часи смертельної небезпеки, український народ завжди черпав сили з джерел своєї історичної пам'яті — запорозького козацтва.

Відродження духовних, історико-культурних та господарчих традицій козацтва є ознакою не фольклорнозадуманою, а вимога часу. Щоправда, сьогодні є сили, які щедро експлуатуючи історичну тематику, намагаються за її рахунок вивіститись на політичній арені через денонсацію Біловезької угоди. Це породжує тривогу, аби через козацьку традицію не створити вигадане, шароварне козацтво, іншими словами проросійську «п'яту колону», зодягнуту в портки з червоними лампасами, а чотирьохсотліття Богдана Хмельницького зробити підготовкою до нової Переяславської ради. Та побоювання значно розсіялись після оголошення Указу Президента України «Про відродження історико-культурних та господарчих традицій Українського козацтва».

Цей Указ, опираючись на широку громадську ініціативу, визначає необхідність розвитку української державності та ідейну спрямованість зусиль на відродження історичних, патріотичних, господарчих та культурних традицій козацтва, на оздоровлення всього українського народу.

Одним з важливих положень Указу є орієнтир на виховання молодого покоління, на взаємодію патріотичного виховання молоді з державними органами, організацію фізкультурно-спортивної та культурно-просвітницької роботи на принципово якісних світоглядних основах. Бо хто не знає своєї історії, ризикує повторити помилки знов і знов.

Адже ми впродовж століть вирішуємо одні й ті ж проблеми — свободи, національної державності.

Суть Указу нашого Президента вбачається в необхідності національного відродження, щоб наша історія зайняла належне місце в історичній науці і суспільній свідомості.

Виховання молоді, воїна-захисника України нині є найскладнішим завданням. Озброїти молодь розумінням національно-державницької ідеології, виховати особистість, патріота може лише вдумлива, послідовна, наполеглива праця. Молодь має знати історію давню і недавню, повинна пам'ятати, що «етнокультура є основою етнічної свідомості», має глибоко вникнути в такі поняття як «культура», «цивілізація», «етнос».

Молодь має усвідомлювати, що народ — це унікальна соціо-культурна цілісність, яка виникає на ґрунті окремого соціального організму і має сталі характеристики. Народ як цілісна форма може повноцінно існувати і розвиватись лише за умов державної незалежності.

Отже завдання, що витікають з довгожданного Указу, вимагають і відродження історичної науки про козацтво, і відродження повноцінного розвитку молодіжної культури. Добитись цього нелегко, особливо в умовах наших реалій, але вкрай необхідно. Свого часу відомий історик

Михайло Грушевський іронічно зауважив: «Нам легше звести всіх в єдиний хор, ніж зібрати сотню відчайдушних бійців, готових грудьми захистити Вітчизну». Не варто прискіпуватись до іронії вченого, але ми бачимо, що становище в Українських Збройних Силах вимагає кардинальних змін у солдатській педагогіці, маючи на увазі початкову військову підготовку ще з шкільної парти. Указ надав можливість по-справжньому взятися за створення козацької педагогіки. Для організації молодіжної програми в контексті Указу бачаться такі орієнтири: взаємозв'язок етнічної самосвідомості та національної культури та етнічна самосвідомість як чинник формування національної культури.

Важливо також впроваджувати це в різних виховних формах (школи козацьких джур — як форма початкової підготовки у загальноосвітніх школах, молодіжні козацькі фестивалі, юнацькі кіновестерни про героїку козацтва тощо). І усе це слід пов'язувати із створенням передумов духовного відродження та повноцінного розвитку молодіжної культури, об'єктивним вивченням стародавньої історії України, історії козащини, Запорозької Січі, не обходячи непривабливих періодів.

Сьогодні Україні потрібне козацтво не тільки як суспільний стан, який би сприяв поверненню поваги до рідної землі, приватної власності.

Україні потрібний пастир духу народного, а ним козацтво таки було.

Література: «Запорізька правда»,
03.06.95 г.

Рада Січі

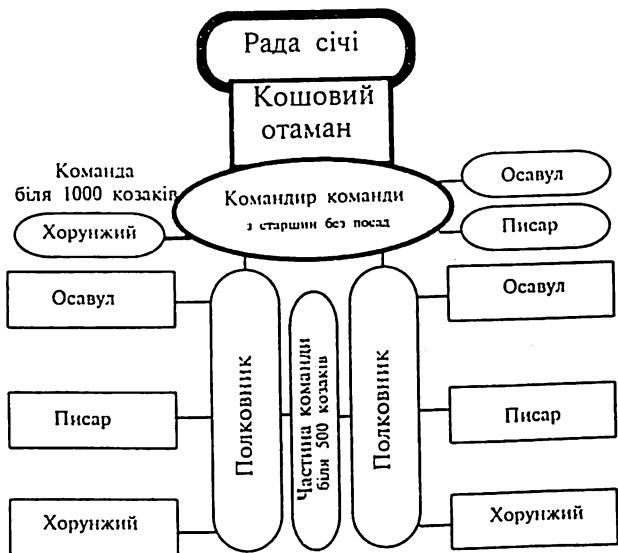
Кошовий отаман

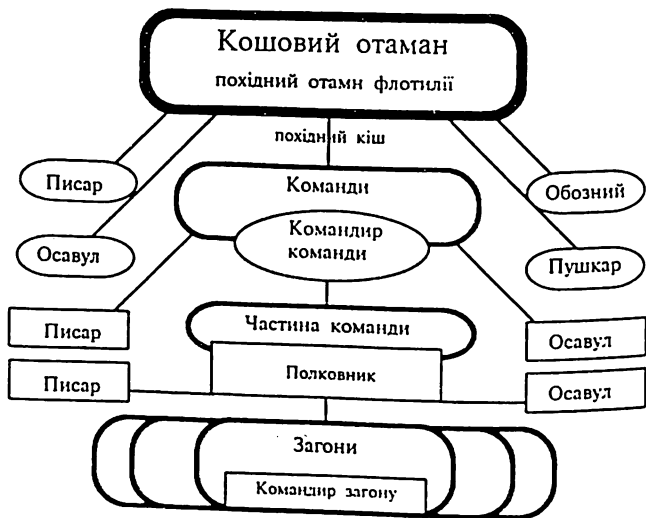

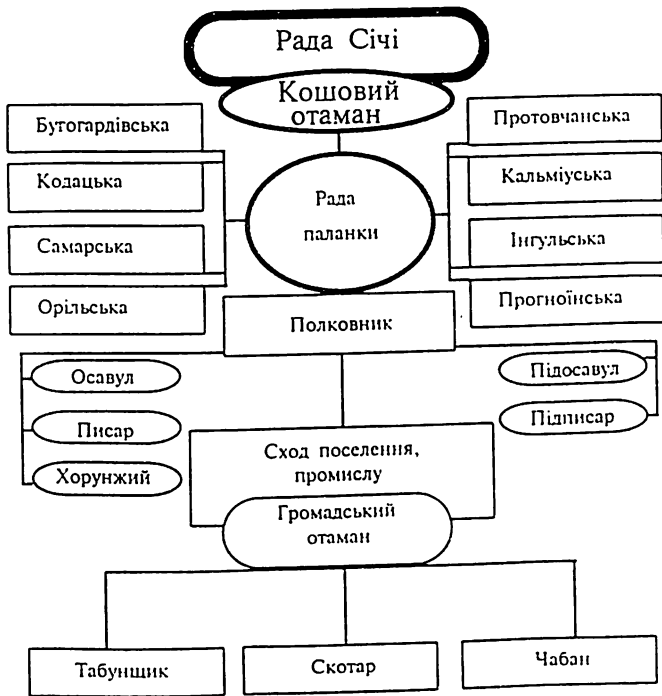
Курінний отаман

хорунжий

ГЕТЬМАНИ ЗАПОРОЗЬКОЇ СІЧІ

	роки гетьманства
Дмитро Вишневецький (Байда)	1550-1564
Богдан Ружинський	1575-1576
Шах	1576-1577
Лук'ян Чорнинський	1578
Самійло Зборовський	близько 1581
Михайло і Кирик Ружинські	1585
Захар Кулага	
Богдан Мікошинський	
Лук'ян Чорнинський	1586
Войтих Чаковицький	1590
Криштоф Косинський	1591-1593
Григорій Лобода	1593
Богдан Мікошинський	літо 1594
Федір Полоус	весна 1595
Матвій Шаула	початок 159
Крепський	
Криштоф Нетьковський	літо 1596
Гнат Василевич	1596-1597
Тихін Байбуза	
Федір Полоус	1598
Самійло Кішка	1600-1602
Гаврило Крутневич	1602-1603
	(з перерв.)
Іван Куцькович	1602
Іван Косий	1602-1603
Григорій Ізапович	наприкінці 1606

Зборовський, Олевченко	1609-1610
Каленик Андрієвич	травень 1610
Григорій Тіскиневич	1614-1622
Петро Сагайдачний	(з перерв.)
Дмитро Барабаш	вересень 1617
Яцько Бородавка Неродич	1619-1621
Олифір Голуб	1622-1623
Михайло Дорошенко	1622-1628
	(з перерв.)
Грицько Чорний	1624-1625
Каленик Андрієвич	1625
Пірський, Жмайло	1629-1630
Грицько Савич Чорний	1630
Тарас Федорович	1630-1631
Тимофій Орендаренко	1631-1632
Іван Петражицький-Кулага	
Андрій Діденко	1632-1633
Тимофій Орендаренко	1635
Іван Сулима	1636-1637
Василь Тимоленко	
Савва Кононович	
Павлюк Бут	
Дмитро Гуня	1637
Яцько Острянин	
Дмитро Гуня	1638

ГЕТЬМАНИ УКРАЇНИ

Богдан Хмельницький	1648-1657
Іван Виговський	1657-1659
Юрій Хмельницький	1659-1663
Павло Тетеря (Правобережний)	1663-1665
Іван Брюховецький (Лівобережний)	1663
Опара, Суховієнко (Правобережний)	1665-1669
Петро Дорошенко	1665-1676
Дем'ян Многогрішний (Лівобережний).	1668-1672
Михайло Ханенко (Правобережний)	1669-1674
Іван Самойлович	1672-1687
Іван Мазепа	1687-1709
Іван Скоропадський	1709-1722
Пилип Орлик	1710-...
Данило Апостол	1727-1734
Кирило Розумовський	1750-1769

(М. Грушевський. Иллюстрированная история Украины. Киев-Львов, 1911).

КОШОВІ ОТАМАНИ ВІЙСЬКА ЗАПОРОЗЬКОГО

1. Лутай Федір (Лютай Фесько) 1654
2. Барабаш Дем'ян 1655
3. Барабаш Яків Федорович
(Шекурко Янко) 1656-1658
4. Гомон Павло Саввич
(Пашко Савич) 1656-1659
5. Сірко Іван Дмитрович 1659-1680
6. Брюховецький
Іван Мартинович 1660-1663
7. Величко-Басовський Іван Іванович
(Басовський Іван, Іваненко Іван) 1661-1666
8. Туровець Сашко (Сацько) 1663
9. Щербина Іван (Сербина) 1664
10. Донець Олексій
(Шкура Олексій) 1665
11. Курило Іван 1665
12. Річ Іван (Ждан Іван) 1666-1668
13. Васютенко Остап (Чемерис) 1667
14. Васютін Іван 1667
15. Білковський Іван 1668
16. Дорошенко Григорій 1668
17. Мартинович Лук'ян Андрійович
(Анріїв Лук'ян, Андрієвич Лук'ян,
Лукаш Андрієвич) 1669-1673
18. Ханенко Михайло 1669-1670
19. Пелех Григорій 1670

20. Кривонос Деніс	1671-1672
21. Шашол Овсій	1672
22. Вдовиченко Микита	1672
23. Луцик (очевидно, Л.А. Мартинович)	1673
24. Шиш Григорій	1678
25. Стягайло Іван	1680-1682
26. Волошин Трохин Костянтинівич (Волошанин Трохим, Костянтинів Трохим)	1681-1682
27. Пасько Василь Олексійович	1682
28. Єремєєв Григорій Іванович (Іванович Григорій)	1682-1684
29. Гусак Іван Петрович	1683-1728
30. Іванов Федір Іванович (Іванник, Іванісов)	1685-1686
31. Сагайдачний Григорій	1685-1688
32. Лихопой Філон (Лихопуг Філон)	1687-1688
33. Степанов Федір (Федько)	1692-1694
34. Кузьменко Василь	1693
35. Рубан Семен	1693-1694
36. Шарпило Іван	1694
37. Прима Петро (Примас)	1694-1700
38. Сергієвський Максим Самійлович (Самійленко Максим, Максим)	1695
39. Мороз Яків	1696-1698
40. Яковенко Григорій Кононович Григоренко Григорій)	1697-1698

41. Стукало Мартин	1699
42. Головка Костянтин Гордійович (Гордієнко Кость)	1700-1730
43. Криса Герасим	1700-1703
44. Сорочинський Петро	1701-1710
45. Тимофієнко Лук'ян Тимофійович (Тимофійович Лукаш)	1706
46. Яковлев Лук'ян Матвійович	1706
47. Фененко Тимофій	1707
48. Кириленко Йосип	1710
49. Степаненко Лаврентій	1710
50. Єрофеевич Василь Йосипович (Йосипов Василь, Йосипович Василь)	1714-1731
51. Малашкевич Іван Олексійович (Іванець Ян)	1714-1737
52. Северук (на Самарі)	1715
53. Філіпов Іван	1720-1721
54. Титаревський Василь	1722
55. Тамарський Василь (очевидно, що це Титаревський)	1723
56. Мартинович Федір	1724
57. Гуж Василь	1725
58. Сидоренко Карпо	1726
59. Федоров Павло	1727
60. Петров Іван (другий)	1728
61. Тупало Яків Семенович	1730-1740
62. Білецький Іван	1737
63. Шишацький	1738
64. Покотило Костянтин	1739

65. Черевко Іван Хомич
(Хоминич Іван) 1740
66. Уманський Степан Євстахіївч
(Євстапов Степан,
Астапавич Степан) 1740
67. Гладкий Степан 1741
68. Тимошій Семен Єремеевич
(Єремеевич Семен,
Єремеевич Семен) 1742
69. Малашевич Костянтин
Олексійович 1742-1743
70. Малий Яким Гнатович
(Гнатович Яким) 1743-1754
71. Сич Василь Григорович
(Григор'єв Василь) 1745-1750
72. Козелецький Павло Семенович
(Козлицький Павло) 1747
73. Яковлев Марко Кондратович
(Кондратович Марко) 1748
74. Гладкий Данило Степанович
(Степанов, Степанович Данило) 1748-1757
75. Ігнатович Василь, Ігнатович
Карпо, Ігнатович Яків (очевидно,
що це Малий Я.Г.) 1752
76. Козелецький Павло Іванович
(Іванов Павло) 1752-1753
77. Лантух Григорій Федорович
(Федоров Григорій) 1753-1763
78. Товстоногов Ф. 1756
79. Белецький Олексій

Григорович	1759-1765
80. Рудь Степан	1761
81. Рудько Павло Єфремович (Єфремов Павло)	1761
82. Калнишевський Петро Іванович	1762-1775
83. Пилипенко Пилип Федорович (Федоров Пилип)	1764-1769

* * *

В реєстрі керівників Січі налічується 83 чоловіки, котрі за 121 рік існування посади кошового отамана були обрані на 218 Валних Радах (не враховуючи тих випадків, коли кошові залишалися ще на один строк).

З усіх отаманів, котрі з 1654 по 1775 рік змінювалися на посаді командуючих низовим військом і Кошем Запорозької Січі, семеро — Гордієнко, Калнишевський, Лантух, Гусак, Малашевич Іван, Малий та Сірко — головували 118 строків.

Найбільший час — з 1683 по 1728 рр., тобто 45 років, обирали кошовим отаманом Івана Петровича Гусака.

Менше за всіх були кошовими ті, кого вибирали під час заколотів. У 1756 році Товстоногов Ф. — на одну добу, у 1769 році Пилипенко П. — на 8 діб.

Найчастіше на Валних (головних) Радах Запорозьке Козацтво віддавало першість Івану Дмитровичу Сірку. За 22 роки обирали його 22 рази!

Головними, або Валними Радами називались ті, які проходили на початку року, на Новий Рік.

1. В. Фоменко. Про запорозьких кошових, журнал «Україна», № 38, 1970 р.

№1

Имена Кошевыхъ и Судей Запорожскаго войска по документамъ Сѣчеваго архива 1655—1775.

1. Имена Кошевых	Годы правл. Кош.
Демьян Барабашъ.....	1655
Иванъ Сѣрко	1659—1660
Иванъ Брюховецкій	1662
Иванъ Сѣрко	1663—1668
Григорій Дорошенко	1668
Суховѣй	1669
Михаиль Ханенко	1670
Денись Кривонось	1672
Иванъ Сѣрко	1673—1680
Иванъ Стягаило	1680—1681
Григорій Ивановичь	1682—1683
Федоръ Иваника	1686
Григорій Сагайдачный	1687—1688

Иванъ Гусакъ.....	1691
Иванъ Шарпило	1694
Иванъ Гусакъ.....	1695
Яковъ Чалый	1696
Григорій Яковенко	1697
Костя Гордѣенко	1705
Лукъянъ Тимофѣевъ	1706
Петро Сорочинскій	1707
Костя Гордѣенко	1708—1710
Якимъ Богушь	1710
Иванъ Малашевичъ	1715—1716
Иванъ Малашевичъ	1719—1720
Иванъ Филиповъ	1721
Василій Гужъ	1725
Иванъ Малашевичъ	1731
Иванъ Бѣлицкій.....	1732
Яковъ Тукало.....	1733
Иванъ Малашевичъ	1734
Иванъ Бѣлицкій.....	1735
Иванъ Малашевичъ	1736
Иванъ Бѣлицкій.....	1738
Костя Покотило	1739
Яковъ Тукало.....	1740
Стефанъ Гладкій	1741
Семень Еремѣевичъ	1742
Иванъ Малашевичъ	1743
Якимъ Игнатовичъ	1744
Василій Григорьевичъ	1745—1746
Павель Козелецкій	1747
Данило Гладкій	1748

Якимъ Игнатовичъ.....	1749
Василій Григорьевъ	1750
Якимъ Игнатовичъ.....	1751—1752
Данило Гладкій	1753
Якимъ Игнатовичъ.....	1754
Григорій Федоровъ	1755—1756
Данило Гладкій	1757
Григорій Федоровъ	1758
Алексій Бѣлицкій	1759—1760
Григорій Федоровъ	1761
Петръ Калнишевскій	1762
Григорій Федоровъ	1763
Филипъ Федоровъ	1764
Петръ Калнишевскій	1762
Григорій Федоровъ	1763
Филипъ Федоровъ	1764
Петръ Калнишевскій	1765—1775

2. Имена Судей

Степанъ Решетило	1730
Семень Еремѣевичъ	1734—1737
Николай Багно	1748
Павель Кириловъ	1757
Петръ Калнишевскій	1758
Демьянъ Тереньевъ	1759
Прокопъ Донской	1761
Федоръ Сохацкій	1762
Федоръ Бабура	1763
Моисей Сухій	1764

Павель Головатый	1765
Никита Самборь	1769
Ивань Бурнось	1769
Андрей Носачь	1772
Николай Тимофѣевичь (Косапъ)	1773—1775

№14

Имена Крымскихъ Хановъ 1707—1775

Годъ Гиджры	Годъ отъ Р.Х.	Имена Хановъ
1119	1707	Капланъ-Гирей I, сын Селимъ-Гирея
1121	1709	Девлетъ-Гирей II
1124	1713	Капланъ-Гирей (вторично)
1129	1716	Кара-Девлетъ-Гирей, сынъ Адиль-Гирея
1133	1720	Саадеть-Гирей II (вторично)
1137	1724	Менгли-Гирей II, сынъ Селима
1143	1730	Капланъ-Гирей I (въ3-й разъ)
1149	1736	Феть-Гирей II, сынъ Девлетъ-Гирея
1150	1737	Менгли-ГирейII (вторично)

1152	1739	Селаметъ-Гирей II
1156	1743	Селимъ-Гирей II, сынъ Капланъ-Гирея
1161	1748	Арсланъ-Гире, сынъ Девлетъ-Гирея
1169	1757	Халимъ-Гирей, сынъ Саадеть-Гирея
1172	1758	Крымъ-Гирей, сынъ Девлетъ-Гирея
1178	1764	Селимъ-Гирей III, сынъ Феть-Гирея
1180	1766	Арсланъ-Гирей (вторично)
1181	1767	Максудъ-Гирей, сынъ Селаметъ-Гирея
1182	1768	Крымъ-Гирей (вторично)
—	1769	Девлетъ-Гирей III, сынъ Арсланъ-Гирея
1183	1770	Капланъ-Гирей II, сынъ Селимъ-Гирея
1184	1771	Селимъ-Гирей III (вторично)
1185	1772	Шегинъ-Гирей, сынъ Ахмедъ-Гирея-султана
1189	1775	Девлетъ-Гирей III (вторично)
1191	1775	по 1783, т.е. разрушенія ханства, Шегинъ-Гирей- Ханъ

Довідкове видання.

Пам'ятка козака.

Автор-упорядник: Сокульський

Арнольд Леонідович

Українська мова

Зав. редакцією: Ю.М. Ревенко

Художник обкладинки: О.А. Єфімов

Технічний редактор, Коректор: Н.П. Коваленко

Здано до набору 13.11.95 г, підписано до друку

10.12.95. Формат: №6

Оригінал-макет виготовлений у видавництві

АТ «Мотор Січ».